

Етапи становлення української національної ідентичності

*Роботу виконано на кафедрі політології
ВНУ ім. Лесі Українки*

У статті досліджується процес становлення української національної ідентичності в контексті сучасних теорій націоналізму.

Ключові слова: етнос, нація, націоналізм, народне християнство, національна ідентичність.

Тиский Н. Г. Этапы становления украинской национальной идентичности. В статье исследуется процесс становления украинской национальной идентичности в контексте современных теорий национализма.

Ключевые слова: этнос, нация, национализм, народное христианство, национальная идентичность.

Tiskiy M. H. Stages of Ukrainian National Identity. The article studies the process of Ukrainian national identity development.

Key words: ethnos, nation, nationalism folk, Christianity, national identity.

Постановка наукової проблеми та її значення. Із часу проголошення незалежності України питання національної ідентичності стало вагомим чинником соціальних, політичних та культурних процесів. Наукове дослідження феномену національної ідентичності набуває сьогодні особливої ваги з огляду на прискорення інтеграційних процесів у Європі та світі, що ставить нашу країну перед новими викликами.

Аналіз останніх досліджень із цієї проблеми. У працях українських істориків розглядаються різні аспекти витоків та становлення українського етносу й нації. Досить вагомими у висвітленні цього питання є праці українських учених, зокрема, М. Грушевського, М. Костомарова, В. Антоновича, Я. Дашкевича, О. Субтельного, Д. Дорошенка, С. Рудницького, І. Лисяка-Рудницького, О. Бочковського та Г. Касьянова. Провідна роль у дослідженні процесу націотворення належить відомим зарубіжним дослідникам, таким як Й. Г. Геррер, Й. Г. Фіхте, Е. Гелнер, Е. Сміт, Б. Андерсон, Р. Шпорлюк та Д. Шнаппер.

Мета нашого дослідження полягає в тому, щоб на основі сучасних напрацювань українських та зарубіжних учених провести аналіз процесу становлення української національної ідентичності.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. З історичних джерел відомо, що формування українського етносу відбувалося в Середній Наддніпрянщині в період IX–V століття. Однак, на думку І. Лисяка-Рудницького, «початків формування української нації треба шукати в період розпаду Київської держави», проте вона викристалізувалась у Галицько-Волинському королівстві та Великому князівстві Литовському [1, т. 1, 18]. Після Люблінської унії в умовах насадження католицизму, постійних моральних і матеріальних утисків український етнос зберіг свою самобутність завдяки народному християнству, яке увібрало в себе релігійні ідеї праукраїнського етносу. М. Грушевський у своїх працях стверджував, що сільськогосподарська праця й зумовила специфіку релігії українського етносу. «Сільськогосподарський календар, – писав він, – був скелетом, рихтуванням, до котрого чіплялись різні акти релігійно-поетичного і громадського життя. Народне християнство, – стверджує М. Грушевський, – це релігія українського народу, що постала внаслідок злиття і взаємопроникнення магічно-натуралістичного світогляду і християнства та інших релігійних уявлень» [2, т. 1, 171; 2, т. 1, 173].

В умовах, коли офіційне християнство стало народним, саме сільський священник у своїх щоденних контактах і щотижневих проповідях використовував народну мову, а вчення, що він проповідував, було настільки ж національним, як і всесвітнім [3, 92]. Своїми проповідями він формував почуття національної гідності українців, а також поширював знання про славне минуле княжої доби.

Із середини XVI ст. починається активна національно-визвольна боротьба проти магнатського панування. Ця боротьба козацтва, що раз у раз переростала в збройні конфлікти, знайшла своє

завершення в часи Б. Хмельницького. Козацька республіка в середині XVII ст. остаточно сформувалася як демократична держава з республіканським методом правління (Гетьманщина).

На думку французького соціолога Д. Шнаппера, «війна, протистояння небезпеці із зовнішніми чинниками пробуджують свідомість етнічних груп та народжують спільноту, що усвідомлює власну самобутність [4, 46].

Козацтво середини XVI ст. об'єднало українське суспільство в справі релігійно-національної боротьби. Упродовж століття козак став ключовою постаттю в національній свідомості українців. Ще майже століття Гетьманщина була центром політичного життя українців, які в нових умовах відстоювали свою самобутність.

Після Переяславських угод поступове поглинання Гетьманщини Московським царизмом призвело до закріпачення українських селян російським дворянством та козацькою старшиною. Великі зміни відбувалися також у релігійно-культурному житті народу.

Новостворені російські навчальні заклади переманювали викладачів і випускників Києво-Могилянської академії, Чернігівської, Переяславської та Харківської колегій. Добре освічені священики Української православної церкви направлялися на службу у віддалені райони імперії. Отже, українське християнство, що впродовж століть захищало національну самобутність у боротьбі з католицизмом, у нових умовах поступово перетворювалося в засіб поширення російської імперської культури. Водночас таке поглинання української інтелектуальної еліти, яка впродовж століть формувалася під впливом європейської цивілізації, сприяло транзиту культурних цінностей на обширну територію Російської імперії.

Національне відродження кінця XVIII ст. відбувалося під впливом Великої французької революції та ідей німецького філософа Гердера. Французька революція сприяла поширенню ідей про права особи й про те, що носієм суверенітету є народ; водночас завойовували визнання народна мова, звичаї, традиції. У своїх працях Гердер стверджував, що людська цивілізація існує не в загальних, а в конкретних національних проявах.

Виявляючи складники національної ідентичності, тогочасна українська інтелігенція зосередила свою увагу на вивченні історії, мови та фольклору свого народу.

Наприкінці XVIII ст. серед українського дворянства Лівобережжя посилюється зацікавленість історією, особливо історією козацтва.

А поява «Истории Русов» значно посилила інтерес до української минувшини. Водночас українські інтелектуали того часу намагалися перетворити місцеву розмовну мову на головний засіб самовираження всіх українців. Першим твором, написаним мовою селян, була «Енеїда» І. Котляревського. Публікація 1798 р. цього твору знаменувала появу української мови як літературної.

Провідна роль у поширенні літературної української мови й становленні національної ідентичності на початку XIX ст. належить харківським романтикам. Більшість цих молодих українських інтелектуалів проживала в Слобідській Україні та була пов'язана з Харківським університетом.

На думку американського вченого Б. Андерсона, «вживання цієї мови стало вирішальною стадією у формуванні української національної свідомості» [5, 99].

Проголошення Української Народної Республіки стало результатом діяльності, передусім української інтелігенції попередніх поколінь.

Незважаючи на те, що в XIX ст. українська інтелектуальна еліта була малочисельною, однак її вплив у суспільстві був досить вагомим. Захоплена ідеями Гердера українська інтелігенція ставила собі за мету пробудження національної свідомості шляхом поширення освіти та розвиток української літературної мови. Тоді в середовищі національної інтелігенції формуються впливові громадські організації, зокрема такі, як Кирило-Мефодіївське товариство, «Руська Трійця», Головна Руська Рада, Громада, «Просвіта» та Наукове товариство імені Т. Г. Шевченка.

В умовах громадянської війни в Російській імперії УНР була приречена через надмірний зовнішній тиск та внутрішні протистояння, насамперед прихильників соціалістичної і націоналістичної ідеологій. На думку американського історика Р. Шпорлюка, саме боротьба комунізму й націоналізму визначила долю України на початку XX століття [6, 433].

Активний учасник української революції 20-х рр. Д. Дорошенко, аналізуючи події того часу, робить до висновок, що, «незважаючи на біль і розчарування за втраченою самостійністю вони ще більше укріпили українське національне почуття, а ідеї самостійності стали ідеалом і життєвим заповітом» [7, 14].

Підтвердженням висновків Д. Дорошенка став відчайдушний збройний опір комуністичній системі в 40–50-х рр. на Західній Україні. Учасники національно-визвольних змагань, усвідомлюючи свою культурну відмінність від тих, проти кого вони боролися, і відчуваючи свій зв'язок з усім українством, добре розуміли, що сталінський режим розправиться з ними таким же чином, як він це зробив у 20–30-х рр. на Східній Україні, а тому боролися до останнього подиху.

Національне відродження другої половини 80-х – початку було добре підготовлене зусиллями української інтелектуальної еліти попередніх років. Важлива роль у процесі національного відродження належить українському дисидентському руху. «Шестидесятники» як осередок українського дисидентства однаково прагнули і здобуття громадських свобод, і національних прав. Скориставшись нагодою, яка виникла в другій половині 80-х рр., українська інтелектуальна еліта розпочала процес національного відродження з формування опозиційних структур.

Зародження цих перших громадсько-політичних організацій відбувалося за участю досить вузького кола осіб із числа творчої та наукової інтелігенції, для яких гідність людини, прагнення до свободи й справедливості були фундаментальними цінностями.

Наприкінці 1988 р. в Україні намітилася тенденція до формування двох політичних течій. Більш радикальна, що виступала як спадкоємниця ідей національно-визвольних змагань 40–50-х рр., була представлена Українською гельсинкською спілкою й мала значну підтримку на західноукраїнських землях. Інша, що зароджувалась у середовищі Спілки письменників України, була виразником частини партійно-радянського керівництва та прагнула більшої автономії, відродження мови й культури народу. На початку 1989 р. саме за сприянням СПУ сформовано Товариство української мови імені Т. Шевченка. У вересні 1989 р. на основі розрізнених громадських організацій створений Народний рух України за перебудову, який об'єднав усі національні сили України. У своїй програмі Рух передусім обстоював суверенітет української республіки, відродження мови та культури народу.

У своїй практичній діяльності НРУ займався просвітницькою та пропагандистською роботою задля відродження національної свідомості. Народні університети, просвітницькі центри при обласних організаціях Народного руху ставили собі за мету збудити інтерес до правдивих сторінок історії України. Вивчення історії України супроводжувалося масовими заходами. Так, 21 січня 1990 р. на честь річниці соборності України організовано живий «ланцюг злуки». Він простягнувся від Львова до Києва, і в ньому взяли участь сотні тисяч українців. Зацікавлення козацтвом особливо проявилось у 1990 р. під час масових заходів, присвячених річниці битви під Берестечком та святкування 500-ї річниці запорізького козацтва. На Західній Україні особливий інтерес проявлявся до сторінок недавньої історії збройної боротьби Української повстанської армії в 40–50-х рр. XX ст. У практичній діяльності ці заходи супроводжувались упорядкуванням могил загиблих земляків. Усі ці масові заходи Руху в містах і селах супроводжувалися виступами аматорських колективів художньої самодіяльності з використанням національної символіки.

Попри шалений опір партійно-радянської номенклатури, результати діяльності Народного руху були вражаючими. Так, якщо на березневих 1990 року виборах у ради різних рівнів за кандидатів у депутати від НРУ на Галичині, Волині та в м. Києві віддали свої голоси від 40 до 60 % виборців, то вже на референдумі 1 грудня 1991 рр. більше 90 % українців підтримали програмові засади Руху [8, 98]. Водночас результати виборів 1990 р. засвідчили той факт, що національна свідомість українців була глибоко вкорінена в усіх верствах українського суспільства, переважно на території Західної та Центральної України, однак в інших регіонах – лише на рівні інтелектуальної еліти.

Так, обґрунтовуючи незначну підтримку Народного руху України на Донеччині, один із засновників обласної організації краю В. Білецький у своїй монографії вказує на те, що «система цінностей мешканців Східної України, зокрема Донбасу, суттєво відрізняється від системи цінностей Заходу і Центру України. На Сході (Донбасі) люди мислять і діють не з міркувань етнічних, релігійних, культурницьких потреб, а швидше утилітарно, практично і прагматично» [9, 58].

Сам факт підтримки прокомуністичною більшістю Верховної Ради України 24 серпня 1991 р. Акту проголошення незалежності України обумовлений інстинктом самозбереження. Розкриття правди про жертви голодомору 1932–1933 рр., масові розстріли НКВС у 20–30-х рр. на Східній та 40–50-х рр. на Західній Україні спонукало до переосмислення частиною комуністів своїх ідеологічних переконань. Подібно до того, як Гітлер був «найпотужнішим важелем у становленні єврейської держави», так і Сталін став потужним аргументом у проголошенні незалежності України [4, 75].

Важливою запорукою успіху національної революції 90-х рр. є те, що НРУ очолили авторитетні особистості, для яких націоналізм як ідеологія був не тільки системою вірувань, а й формою культури та різновидом релігії. Проте, на думку Е. Сміта, «з досягненням політичної незалежності, спостерігається спад націоналістичного запалу, як тільки стає ясно, що націоналізм не має рецепту для швидкого економічного розвитку» [3, 130].

Отже, формування національної ідентичності після завоювання Київської Русі монголо-татарами відбувалося під впливом суспільно-політичних подій у Східній Європі та українського народного християнства. Український народ зумів зберегти свою самобутність завдяки опору насадження католицизму, постійних соціальних і моральних утисків поневолювачів та міфу про славне минуле часів Київської Русі.

Після ліквідації козацької держави російським царизмом український народ зберіг свою національну ідентичність під впливом ідей Гердера та Великої французької революції завдяки опору русифікації, закріпачення селянства, а також міфу про славне минуле часів Козаччини.

Висновок. Відродження національної ідентичності в 90-х рр. ХХ ст. відбувалося під впливом ідей демократії. Український народ зберіг свою самобутність завдяки опору русифікації, поширення атеїзму, закріпачення селянства, а також міфу про славне минуле Київської Русі та Козацької держави.

Список використаної літератури

1. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе / І. Лисяк-Рудницький. – К. : Основи, 1994. – Т. 1. – С. 18.
2. Грушевський М. Історія Української літератури: в 6 т., 9 кн. / М. Грушевський. – К. : Либідь, 1993. – Т. 1. – С.171, 173.
3. Сміт Е. Націоналізм / Е. Сміт. – К. : К.І.С., 2004. – С. 92, 130.
4. Шнаппер Д. Спільнота громадян. Про модерну концепцію нації / Д. Шнаппер. – Харків : Фоліо, – 2007. – С. 46.
5. Андерсон Б. Уявлені спільноти / Б. Андерсон. – К. : Критика, 2001. – С. 99.
6. Шпорлюк Р. Комунізм і націоналізм. Карл Маркс проти Фрідріха Ліста / К. Шпорлюк. – К. : Основи, 1998. – С. 433.
7. Дорошенко Д. Нариси історії України / Д. Дорошенко. – Мюнхен : Дніпрова хвиля, 1966. – С. 14.
8. Тиский М. Народний рух України: становлення Волинської регіональної організації / М. Тиский. – Луцьк : Твердиня. – 2009. – С. 98.
9. Білецький В. С. Історія Донецької Крайової організації Народного Руху України (1989–1991 рр.) / В. С. Білецький. – Донецьк : УКЦ, 2009. – С. 58.

Статтю подано до редколегії
27.09.2011 р.